

DOI: <https://doi.org/10.59849/2957-3882.2025.2.77>

UOT 821.411.21

CURCI ZEYDANIN HƏYATI VƏ ƏDƏBİ İRSİ

Xeyransa ƏLİYEVƏ

AMEA akademik Z.M.Bünyadov

adına Şərqsünaslıq İnstitutunun doktorantı

E-mail: s.hayrunnisa@gmail.com

Daxilolma tarixi: 07.10.2025

Düzəliş tarixi: 16.10.2025

Nəşrə təsdiq tarixi: 23.10.2025

XÜLASƏ

Məqalədə XIX əsrin ərəb intibahı (Nahda) dövrünün görkəmli maarifçisi və yazıçısı Curci Zeydanın həyatı və ədəbi irsi ətraflı araşdırılır. Onun uşaqlıq və gənclik illəri, təhsili, ictimai-siyasi fəaliyyəti və publisistik işi geniş şəkildə təhlil edilir. Məqalədə Zeydanın Misirdə mətbuat sahəsindəki fəaliyyəti xüsusən də “Əl-Hilal” jurnalının təsisindəki rolu əhəmiyyətli yer tutur. Tarixi romanlarına diqqət yetirilərək, onların mövzu dairəsi, istifadə etdiyi mənbələr və romanların ərəb oxucusunda milli şüurun formalaşmasındakı rolu qeyd olunur. Zeydanın əsərlərindəki tarix və əxlaq elementlərinin əhəmiyyəti vurğulanır, eləcə də onun yazı üslubu və tarixi hadisələri realist tərzdə təqdim etməsi təhlil edilir.

Məqalədə Curci Zeydanın əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi və burada göstərilən maraq da araşdırılır. Nəticədə onun ərəb ədəbiyyatında tarixi roman janrının inkişafında və maarifçilik hərəkatında rolu, həmçinin milli və ictimai şüurun formalaşmasına verdiyi töhfələr göstərilir. Curci Zeydan yalnız yazıçı kimi deyil, həm də maarifçi, publisist və tarixi hadisələri geniş oxucu kütləsinə çatdıran əhəmiyyətli intellektual şəxsiyyət kimi təqdim olunur. Məqalə nəticəsində Zeydanın ərəb intibahı dövründəki əhəmiyyətli ideoloji və ədəbi mövqeyi təsdiqlənir. Onun həyatı və ədəbi irsi vasitəsilə XIX əsr ərəb maarifçiliyinin və tarixi roman ənənələrinin inkişafını anlamaq mümkün olur.

Bir sözlə, məqalədə Curci Zeydanın şəxsiyyəti, yaradıcılığı və əsərlərinin ictimai təsiri barədə dolğun və sistemli məlumat təqdim edilir, onun ərəb ədəbiyyatında xüsusi yeri vurğulanır.

Açar sözlər: Curci Zeydan, ərəb maarifçiliyi, tarixi roman, Nahda, ərəb ədəbiyyatı

ЖИЗНЬ И ЛИТЕРАТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ ДЖУРДЖИ ЗЕЙДАНА**Хейранса АЛИЕВА***Докторант Института востоковедения
имени акад. З. М. Бунятова НАНА
E-mail: s.hayrunnisa@gmail.com**Дата поступления: 07.10.2025**Дата исправления: 16.10.2025**Дата утверждения к публикации: 23.10.2025***АННОТАЦИЯ**

В статье подробно рассматривается жизнь и литературное наследие Джурджи Зейдана – выдающегося просветителя и писателя эпохи арабского Возрождения (Нахда) XIX века. Анализируются его детство, юность, образование, общественно-политическая деятельность и публицистика. Особое внимание уделяется его вкладу в развитие арабской печати в Египте, в частности роли в основании журнала «Аль-Хиляль».

Рассматриваются его исторические романы, их тематическое разнообразие, используемые источники и влияние на формирование национального самосознания арабского читателя. Подчеркивается значимость нравственных и исторических элементов его произведений, а также реалистичный стиль изложения событий. Анализируется интерес к его произведениям в Азербайджане и их перевод на азербайджанский язык. В заключение делается вывод о том, что Зейдан был не только писателем, но и просветителем, публицистом и влиятельным интеллектуалом, сыгравшим ключевую роль в развитии жанра исторического романа и арабского просветительского движения XIX века.

Статья демонстрирует, что через его жизнь и творчество можно глубже понять процессы формирования новой арабской литературы и национальной мысли.

Ключевые слова: *Джурджи Зейдан, арабское Возрождение, Нахда, исторический роман, арабская литература, просвещение*

THE LIFE AND LITERARY LEGACY OF JURJI ZAYDAN**Khayransa ALIYEVA***PhD student,**Institute of Oriental Studies named after Z.M. Bunyadov ANAS**E-mail: s.hayrunnisa@gmail.com**Date of submission: 07.10.2025**Date of revision: 16.10.2025**Date of acceptance for publication: 23.10.2025***ABSTRACT**

This article provides a detailed study of the life and literary legacy of Jurji Zaydan, a prominent educator and writer of the nineteenth-century Arab Renaissance (Nahda). It examines his childhood and youth, education, socio-political activities, and journalistic work. Particular emphasis is placed on Zaydan's contributions to the development of the press in Egypt, especially his role in founding the influential journal *Al-Hilal*.

The article also analyzes his historical novels, focusing on their thematic scope, the sources he employed, and their role in shaping national consciousness among Arab readers. The importance of historical and moral elements in his works is highlighted, as is his realistic narrative style in depicting historical events.

Additionally, the study considers the translation of Zaydan's works into Azerbaijani and the reception they have received in the region. The article demonstrates Zaydan's role not only in the development of the historical novel genre and the Arab enlightenment movement, but also in fostering national and social consciousness. Jurji Zaydan is presented not merely as a writer, but also as an educator, publicist, and an important intellectual figure who made historical events accessible to a broad readership.

Through his life and works, the article confirms Zaydan's significant ideological and literary position during the Arab Renaissance. His biography and literary heritage offer valuable insight into the development of nineteenth-century Arab intellectual thought and the evolution of the historical novel tradition.

In short, the article provides comprehensive and systematic information on Zaydan's personality, literary activity, and the social impact of his works, emphasizing his distinctive place in Arabic literature.

Keywords: *Jurji Zaydan, Arab Enlightenment, Nahda, historical novel, Arabic literature, enlightenment*

Giriş

XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəlləri ərəb dünyasının ictimai, siyasi və mədəni həyatında dərin dəyişikliklərin baş verdiyi bir dövr kimi xarakterizə olunur. Bu dövrdə ərəb xalqları uzun əsrlər boyu mövcud olan gerilikdən xilas olmaq, Qərb elminin və mədəniyyətinin nailiyyətlərindən faydalanmaq, milli kimlik və dil birliyini bərpa etmək məqsədilə maarifçilik hərəkatına – “ən-Nahda”ya qədəm qoymuşdular. Ərəb intibahının bu mühüm mərhələsi ərəb ədəbiyyatında yeni janrların yaranmasına, milli düşüncənin formalaşmasına və cəmiyyətin modernləşməsinə geniş şərait yaratdı.

Həmin dövrün görkəmli nümayəndələrindən biri olan Curci Zeydan (1861–1914) ərəb maarifçiliyinin, eləcə də ərəb tarixi roman janrının banilərindən sayılır. O, ədəbiyyat, mətbuat, tarix, dilçilik və təhsil sahələrində çoxşaxəli fəaliyyəti ilə ərəb cəmiyyətinin intellektual inkişafına mühüm təsir göstərmişdir. Zeydanın yaradıcılığı ərəb xalqının tarixi yaddaşını oyatmaq, milli və mədəni şüurunu formalaşdırmaq, elmi-maarifçi ideyaları təbliğ etmək məqsədi daşıyırdı.

Curci Zeydanın formalaşdığı dövr Osmanlı imperiyasının siyasi zəifləməsi və Qərb təsirinin artması ilə səciyyələnirdi. Belə bir şəraitdə o, milli və mədəni dirçəlişin əsasını maarif, elm və təhsildə görürdü. Yazıçı Misirdə “Əl-Hilal” jurnalını təsis etməklə ərəb mətbuatının inkişafına, elmi-maarifçi fikrin genişlənməsinə və yeni ədəbi mühitin formalaşmasına təkan vermişdir. Onun jurnal vasitəsilə yaydığı ideyalar ərəb cəmiyyətində düşüncə azadlığı, milli kimlik və ictimai məsuliyyət prinsiplərinin təşəkkülünə xidmət etmişdir.

Curci Zeydanın həyatı

Ərəbşünas alim Curci Zeydan ərəb ədəbiyyatı tarixində maarifçilik hərəkatının öncüllərindən biri olmuşdur. Ərəb tarixi roman janrının memarı hesab edilən Curci Zeydan 14 dekabr 1861-ci ildə Beyrutda kasıb bir xristian məzhəbli ailədə dünyaya gəlmişdir (Çelebi, 1993, DİA, s.69). Onun ailəsi dindar olsa da, yunan pravoslav icmasına mənsub idi. Atası kiçik ticarətlə məşğul olan Həbib Zeydan idi [Wikipedia, 2024]. Curci Zeydan ailəsinin maddi vəziyyəti yaxşı olmadığı üçün uşaqlıq və yeniyetməlik illəri əziyyət və yoxsulluq içində keçmişdir. Müxtəlif məktəbləri tez-tez dəyişdirməli olmuş, atası ilə birlikdə ailəni dolandırmaq üçün kiçik yaşlarından işləməyə məcbur olmuşdur (Cəfər, 1996, s. 6). İbtidai təhsilini isə Beyrutda İlyas Huri (ərəbcə: مدرسة إلياس الحوري), Gevvam (ərəbcə: مدرسة الجوام – bəzən “Əl-Cəvvam” kimi də transliterasiya olunur), Muallim Zahir (ərəbcə: مدرسة المعلم ظاهر) mədrəsələrində almışdır (Çelebi, 1993, DİA, s.69).

Curci Zeydan ibtidai təhsilini bitirdikdən sonra—1881-ci ilin payızında onu hazırlaşdıran dostun köməyi ilə uşaqlıq arzusunu yerinə yetirmək üçün qəbul imtahanlarını uğurla verir və tələbə kimi qeydiyyatdan keçərək öz zəkasının sayəsində uğur qazandı. Suriya Protestant Kollecinin tibb fakültəsinin tələbəsi olmuş Curci Zeydan təhsilinin birinci ilində böyük uğur qazanmışdır. İlk kursu mükafatlar alaraq fərqlənmə ilə bitirmişdir. Suriya Protestant Kollecini Amerikalı missionerlər tərəfindən 1866-cı ildə Beyrutda yaradılmışdır. Tezliklə ziyalıların mərkəzinə çevrildi. Suriyada həyat yenidən inkişaf etməyə başlayır. Faris Nimr (1857-1951), Yaqub Sərruf (1856-1918) kollecini ilk məzunlarından idilər.

1881–1883-cü illərdə Amerika Protestant Kollecində və Qahirədə yerləşən Qasrul - Ayni Tibb Mədrəsəsində natamam olaraq tibb üzrə təhsil alan Curci Zeydan etiraz aksiyasına dəstək verdiyi üçün Beyrutda yerləşən bu kollecdən qovulmuşdur (Çelebi, 1993, DİA, s.69).

Zeydan üçün kollecdəki bu böhran həlledici əhəmiyyət kəsb edirdi. O, tibb təhsilini bitirdi və nəticədə, Beyrutu tərk etdi.

Şərqdə ilk dəfə ki tələbələr öz hüquqlarını tələb etmək üçün birləşmişdilər. Orada özünün iştirakı ilə bağlı Zeydan yazır ki, İskəndər əl-Bərudi etirazın əsas liderlərindən biri idi. Hər kəsdən çox ona —müəllimimə inandığım üçün hər kəs kimi, orada iştirak etdim (Zeydan, Tarixu Mısr, 1999, s. 9).

Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, Curci Zeydanın keçmiş müəlliminə sədaqəti onun ilk etiraz aksiyasında fəal iştirakının yeganə səbəbi idi.

Zeydanın başlıca məqsədi sadə insanların maariflənməsi üçün təhsil almaları idi. 1898-ci ildə elan etdi: *“Tək elitanın təhsil alması, öyrədilməsi ən çox rast gəlinən haldır. Bu qənaətbəxş deyil. Əsas məqsəd xalqın sadə nümayəndələrinin tədrisi, təlim-tərbiyəsi olmalıdır. Çünki onlar ictimaiyyəti təşkil edir. Cahili çox olan heç bir xalq uğur qazana bilməz”* (Zeydan, Tarixü Mısır, 1999, s. 10).

Azərbaycanlı alim Elman Araslı isə bu haqda yazır: *“Curci Zeydan 1881-ci ildə Beyrutda fəaliyyət göstərən “Amerika Kollecinin” tibb fakültəsinə daxil olur. O, bu kollecdə dərslərini oxumaqla yanaşı, siyasi fəaliyyətlə məşğul olur. Amerika Kollecinin rəhbərliyi onu siyasətə meyilli tələbələrini siyasi fəaliyyətinə cəlb etdiyi, onlarla əməkdaşlıq etdiyi üçün bir il təhsildən tamamilə uzaqlaşdırır. Lakin ruhdan düşməyən Curci Zeydan çalışqanlıqı sayəsində imtahanlarını müvəffəqiyyətlə verir. Nəticədə, 1883-cü ildə əczaçı diplomuna yiyələnir...”* (Araslı, 1980, s.23).

Curci Zeydan ailəsinin maddi vəziyyəti ilə əlaqədar aşbazlıq və pinəçilik peşəsində işləməklə paralel şəkildə ingilis, fars və ıvrit dillərini dərinlən öyrənməyə müvəffəq olmuşdur (Şauqi Əbu Xəlil, s. 15).

Professor Vilayət Cəfər yazır: *“Curci Zeydan hələ Beyrutda atasının aşxanasında işləyərkən oraya gələn ziyalılarla, tanınmış yazıçı və şairlərlə tanış olmağa başlamışdı. Belə ədiblərlə tanışlığı zaman onu yaradıcılıqla məşğul olmağa ruhlandırmışdı. Xüsusilə, tanışlığı onun maarifçi düşüncələrinin formalaşmasına ciddi təsir göstərmişdir. Xüsusilə, ərəb maarifçiləri İbrahim əl-Yaziçi, Abdullah əl-Bustani, İbrahim əl-Kufrani ilə tanışlığı Curci Zeydanda ədəbi mühitə marağı çox artırmışdı”* (Zeydan, 1996, s.6). Buradan da aydın olur ki, Curci Zeydanın ərəb maarifçiləri ilə mütəmadi şəkildə ünsiyyəti, onun ədəbi düşüncə dünyasının zənginləşməsində mühüm rol oynamışdır.

Daha sonra Zeydan Beyrutdan Misirə köçür. Bununla da yeni həyatın uğurlu qapıları mərhələli şəkildə açılmağa başlayır. Qeyd etmək istərdik ki, həmin dövrdə İngilis müstəmləkəsində olan Misirə Suriyadan xristian əsilli olan elmi, təhsilli şəxslərin bir çoxu köç etməkdə idi.

Hələ XIX əsrin əvvəllərində Napoleon Bonapartın Misirə hücumundan sonra onun digər ərəb ölkələrinə nisbətən Avropa ilə əlaqəsi daha da genişlənməmişdi. *Ölkənin ziyalı təbəqəsinin müəyyən qədər Avropa meyilli nümayəndələri Parisə elmin müxtəlif sahələrində: hüquq, tibb, dəqiq elmlər, eləcə də ədəbiyyat, xüsusən də tərcümə sahəsində təhsil almaq üçün Parisə-Fransaya ezam olunurlar. Orada Avropanın elmi, mədəniyyəti, hüquqi sahəsi ilə həm tanış olur, həm də bu cəmiyyətin müəyyən sahələrdəki ali təhsil diplomları ilə geri qayıdırdılar* (İsmayılova, s.14). Buradan da belə aydın olur ki, Misirin qüdrətli Osmanlı imperiyasından asılılığı ziyalı təbəqənin köçməsinə əsas səbəb idi.

Curci Zeydan Misirdə yaşamağa başladıqdan sonra ədəbiyyata daha da marağı artmış və 1884-1886-cı illərdə “əz-Zaman” qəzetində işləməyə başlamışdır. Bu haqda tanınmış rus ərəbşünas alim, İslam Ensiklopediyasının ilk nəşrinin müəlliflərindən biri olan akademik İqnatı Yulianoviç Kraçkovski (1883–1951) bu haqda yazır: *“Zeydan Misirə getdikdən sonra publisistik fəaliyyətinə “əz-Zaman” qəzeti (1884–1886), daha sonra “əl-Muqtataf” jurnalı ilə başlayır 1892-ci ildə öz arzusu ilə təsis etdiyi “əl-Hilal” (“Aypara”) jurnalı vasitəsilə ədəbi, tarixi və publisistik irsini ərəb dünyasına təqdim etmişdir”* (Kraçkovski, 1960, s. 235).

O, Qahirəyə gedib və gündəlik “Əl-Zaman” qəzetində redaktor işləyib. Daha sonra 1884-cü ildə Qahirədə Britaniya Kəşfiyyat İdarəsində tərcüməçi işləməyə başlayır. Mehdi ordularının ingilis komandiri "Qordon"a tətbiq etdiyi mühasirəni aradan qaldırmaq üçün Sudana gedən ingilis ekspedisiyasını müşayiət edir. Vətəni Livana, sonra Londona səfər edir. O, 1888-ci ilin əvvəllərinə qədər bu vəzifədə qaldı, o, istefa verdi və özünü yazıçılığa həsr etdi. İki böyük cilddə “Misirin müasir tarixi”ni, “Masonluğun ümumi tarixi” və s. əsərlərini yazdı (<https://www.hindawi.org/contributors/-40590249>).

Curci Zeydan Londonda onun intellektual cəhətdən formalaşmasında mühüm təsiri olan bir çox şərqşünaslarla tanış olur. Daha sonra Qahirəyə geri qayıdan kimi özünün redaktoru olduğu Misirdə və ərəb dünyasında ən çox tirajlı və məşhur jurnallardan birinə çevrilən “Əl-Hilal” jurnalını nəşr etdirməyə başlayır (<https://www.hindawi.org/contributors/40590249/>).

1889-cu ilin sonlarında o, məşhur Əl-Ubaidiya məktəbində ərəb dilinin tədrisinin idarəçiliyini öz üzərinə götürdü. O, iki il bu vəzifədə qaldı, sonra onu tərək edərək kiçik çap mətbəəsi quraraq 1892-ci ilin sonlarında “Əl-Hilal” jurnalını nəşr etdirməyə başlayır. İlk dövrlərdə nəşriyyatın bütün işlərini, o cümlədən idarə, redaktə və yazışmaları şəxsən özü idarə edirdi.

O, doqquz dildə sərbəst danışır, Avropa və Amerikadakı əksər şərqşünaslarla yazışırdı. Bir sıra elmi və şərq cəmiyyətlərinin, o cümlədən italyan, ingilis və fransız Asiya cəmiyyətlərinin üzvü idi. Tunis bəyi onu Sudan Mühəribəsi medallarından əlavə, birinci dərəcəli Xidmət Ordeni ilə təltif etdi. Eləcə də Beyrutdakı Suriya-Amerika Kolleci ona fəxri ad verdi.

“Əl Hilal” iyirmi iki il müddətində nəşr olundu və bu müddət ərzində ərəb qəzetləri və jurnalları arasında böyük bir tirajla çap edildi. Diqqəti cəlb edən və insanlarda intellektual marağı stimullaşdıran maraqlı mövzulara toxunulub.

Curci Zeydanın ailə həyatına gəlincə demək olar ki, Beyrutdakı Zeydan ailəsi alınının təri ilə çörəkpulu qazanan fəal işçi ailəsi idi. Misirdə məskunlaşanda qardaşlarını bir-bir yanına çağırırdı. Onun əhatə dairəsi genişləndikdə idarəçiliyi qardaşı Mitri Əfəndi Zeydana həvalə etdi. O, İstanbul, Avropa və Fələstinə bir neçə dəfə səfərlər etmiş və məşhur Əl-Hilal Kitabxanasını təsis etmişdi. Dərzi işləyən və yun ticarəti ilə məşğul olan qardaşı Yusif Əfəndini Beyrutdan Misirə gətirdərək kitabxananın idarəçiliyini qardaşı İbrahim Əfəndi Zeydana həvalə etmişdir.

“Əl-Hilal”da yalnız Cürçi Zeydanın əsərləri nəşr edilmirdi, həm də görkəmli yazıçıların, dahi müəlliflərin və başqalarının əsərləri də çap edilirdi. Əl-Hilal Kitabxanası sürətlə böyüdü. Bu baxımdan da bir kitabxanadan digər iki kitabxana yarandı. Bunlardan yazıçı Mitri Əfəndi Zeydanın oğlu yazıçı Həbib Əfəndiyə məxsus Zeydan Xalq Kitabxanası və yazıçı Mişel Əfəndi Rahala məxsus Əl-Dia Kitabxanası idi.

1891-ci ilin əvvəlində Məryəm Matarla evlənmişdi. Məryəm Beyrutdan idi və yetimçiliklə böyümüşdü. Bir mənbəyə görə o, monastır məktəbində təhsil almışdı (Philipp, T, 1979, s.17). Onun Beyrutdakı Amerika Qızlar Məktəbində oxuduğu da iddia edilir. 1887-ci ildə Məryəm Qahirəyə müəllimlik işi tapmaq üçün gəlmişdi. Amerika missioner məktəblərinin birində Zeydanla Məryəm qarşılaşdılar və evlənmək qərarını verdilər. Lakin onların evlənmək qərarı Curci Zeydanın ailəsinin şiddətli müqaviməti ilə üzləşdi. Məryəmi layiqli və onlar üçün kifayət qədər varlı hesab etməyən valideynlər Zeydanın dostlarının hər iki tərəfə müdaxiləsi sayəsində nikaha razılıq alındı. Zeydan sevgilisi uğrunda apardığı mübarizə vaxtı “Gihad al-muhibbin” – “Sevənlərin cihadı” adlı əsərini yazır (Philipp, 1979, s.18).

Onun Emil və Şükri adlı iki oğlu dünyaya gəlmişdir. İkisi də övlad kimi atalarına, vətəndaş kimi xalqına yararlı olmuşdular. Hər ikisi də atalarının yolunu davam etdirib, yaradıcılıq yolu ilə gediblər: *“Yazıçının elm, zəka və fərasətlə onlara verilən elm və zəka yolunda möhkəm addım atan iki tacı-Emil Əfəndi və Şükri adlı oğlanları zəhmət və əzmləri hesabına “Əl Hilal” jurnalının əhatə dairəsini genişləndirdilər. Daha sonra Misirdə analoqu olmayan böyük bir mətbəə qurub, Avropa və Amerikanın ən böyük mətbəələri ilə fəaliyyət göstərən ərəb dilində yeniliklərə malik “Əl Musəvvər”, “Kul Şi” və “Əl Fəkaha” jurnallarını nəşr etdirdilər”.*

Demək olar ki, Cürçi Zeydanın ailəsinə təsiri onları zəhmətkeşliyə, azad sahibkarlığa öyrətməsindən, eləcə də dürüstlük, mərdlik, cəsarət və qətiyyətlilik ruhunu aşılamasından ibarət olmuşdu.

1914-cü il avqustun 21-də çərşənbə axşamı axşam saat on birdə qəflətən dünyasını dəyişmişdi. Onun dəfn mərasimində olan izdiham elminə, ədəbiyyatına, fəzilətinə, yüksək məqamına yaraşan möhtəşəm bir hadisə idi. Misir hökuməti və onun rəsmiləri müxtəlif məzhəblərdən olan sayısız-hesabsız insanlarla birlikdə Zeydanın dəfn mərasimində iştirak etdirdilər. Ölümündən qırx gün sonra onun anım mərasimi keçirildi. Burada ən görkəmli şairlər və natiqlər onu mədh etdilər, onun böyük fəzilətlərini sadaladılar. Həmçinin qeyd etdilər ki, Curci Zeydanın ölümü Şərqdə ən böyük itki hesab edilməlidir (<https://langue-arabe.ac-versailles.fr/%D8%AC%D8%B1%D8%AC%D9%8A>).

Curci Zeydanın ədəbi irsi

Curci Zeydanın ədəbi irsinə gəldikdə qeyd etmək yerinə düşərdi ki, ədibin yaradıcılığı Müasir ərəb ədəbiyyatı tarixində dərin iz buraxmışdı. Belə ki, Curci Zeydanın Müasir ərəb ədəbiyyatına ən böyük töhfəsi onun ərəb tarixinə və mədəniyyətinə elmi və bədii üslubda təqdim etdiyi tarixi romanları, eləcə də dəyərli tədqiqat və publisistik əsərləridir. Təsadüfüdür ki, ərəb ədəbiyyatı tarixində onun adı tarixi roman janrının banisi kimi öz möhürünü vurmuşdu. O, əksəriyyəti islamın yaranmasından XIII əsrə qədərki dövrü əhatə edən (1891–1914) 22 tarixi roman qələmə almışdır.

1891-ci ildən etibarən hər il Curci Zeydan ərəb oxucusunun ixtiyarına bir tarixi roman vermişdir (Kraçkovski, III c, 1956, s.35-36).

Tanınmış ərəbşünas alim Vilayət Cəfər yazır: “*Əgər yunan tarixçisi Heradot ümumiyyətlə, tarixin, Təbəri ərəb tarixinin atası sayılırsa, onda Curci Zeydanı ərəb tarixi roman janrının həm pioneri, həm də babası saymaq olar. Çünki Curci Zeydan bu janrın ərəb ədəbiyyatında həm müəssisi - əsasını qoyan, həm də elə öz sağlığında onun əlçatmaz zirvəsini fəth etmiş patriarxı olmuşdur. Qətiyyətlə demək olar ki, bundan sonra ərəb ədəbiyyatı tarixində çətin ki, elə bir şəxsiyyət dünyaya gəlsin ki, onun 22 il ərzində təqribən beş yüz çap vərəqi həcmində tarixi roman yazmağa həm fiziki gücü, həm də sənətkarlıq qüdrəti çata bilsin*” (Zeydan, 1996, Fərqanə gəlini, s.8].

Curci Zeydanla tanışlığı olan rus akademiki Kraçkovski qeyd edir ki, 1892 –ci ildə “Əsir əl-Mutəməhdı”, “Məmlüklərin zülmü”, 1899-cu ildə “Əzra Qureyş”, 1908-cü ildə “Fərqanə gəlini”, 1905-ci ildə “Əbu Muslim əl-Xorasani”, 1913-cü ildə “Sələhəddin Əyyubi”, 1914-cü ildə “Şəcərət əd-durr” Curci Zeydanın iyirmi iki romanı arasında əhəmiyyətli yeri və rolu vardır (Kraçkovski, 1960, s. 38–41).

Ensiklopedik biliyi və zəngin dil savadı olmuş Curci Zeydan romanlarında ərəb oxucusunun maariflənməsi və tarixi şüurunun formalaşmasına xidmət göstərərək tarixi hadisələri bədii dildə təqdim edir. Hətta yazır ki, bu romanları yazmaqda məqsədim təkə oxucunu əyləndirmək deyil, həm də tarixi həqiqətləri ona sadə və başa düşülən şəkildə çatdırmaq idi (Zeydan, 1910, s. 7).

Həqiqətən də, Curci Zeydan tarixi həqiqətlərin ərəb ədəbiyyatı tarixində ən mötəbər carçısı idi. Haqlı olaraq tədqiqatçı Ə.İsmayılova yazır ki, Curci Zeydan islam tarixinə aid əsərlər yazan yazıçılar sırasında ən məhsuldar müəllifdir və o, romanlarında Təbəri, İbn əl-Əsir, Məsudi, Məqrizi, Balazuri, Əbul Fərəc əl-İsfahani kimi Orta əsr tarixçilərinin, filoloqlarının mənbələrinə əsaslanaraq islam tarixindən bəhs etmişdir (İsmayılova, 2025, s. 7).

Curci Zeydan bu haqda yazır: “*Ərəb oxucularının hamısının zövqündən asılı olmayaraq öz dillərinin, ölkələrinin tarixini, mədəniyyətlərini, adət-ənənələrini onların marağını cəlb edəcək şəkildə təqdim etməliyik. Çünki bizim ölkədə elmin ilk qədəm qoyduğu bir dövrdə oxucu kütləsi üçün yazmaq çətinidir. Bu baxımdan, biz elmin yayılması məqsədi ilə insanları onu oxumağa həvəsləndirmək üçün metodlar düşünməliyik. Məqsədimizə çatmağımız üçün roman janrı ən yaxşı ədəbi mərhələdir*” (Zeydan, İslam mədəniyyəti tarixi, c.I, s.47; جرجي. تاريخ التمدن الإسلامي, s.47).

1908-1912-ci illərdə Bakı qazisi, axund Mirməhəmməd Kərim Mircəfərzadə (1853-1938) Curci Zeydanın 22 romanından dördünü “Ərmənusə əl-Mısıriyyə” (1896), “أرمانوسة المصرية”, (“Misirli Ərmənusə”), “Əzra Qureyş” (1899), “عذراء قريش”, (“Qureyş bakirəsi”), “On yeddi Ramadan” (1900) “رمضان ١٧”, (17 Ramazan) və “Gadət Kərbəla” (1901), “غادة كربلاء”, (“Kərbəla gözəli”) romanlarını Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir. Əski əlifbada çap edilmiş romanlar Hacı Zeynalabdin Tağıyev mətbəəsində işıq üzü görmüşdür.

Curci Zeydanın “Ərmənusə əl-Mısıriyyə” (1896), “أرمانوسة المصرية”, (“Misirli Ərmənusə”) əsərində ərəb fəthlərindən öncə qibtilərin və bizanslıların adət-ənənələri, Bizans imperatoru Heraklin (v. 641) 252 öz Misir canişini Muqavqisin qızı Ərmənusə ilə evlənmək istəməsi, ərəb sərkərdəsi Əmr ibn əl-Asın Misiri fəth etməsi, müsəlmanların Misirdə Fustat şəhərini qurması kimi məsələlər izah edilir ().

Curci Zeydanın “Əzra Qureyş” (1899), “عذراء قريش”, (“Qureyş bakirəsi”) (Əzra Qureyş) 1899-cu ilə ilk dəfə Misirdə Hilal mətbəəsində nəşr edilmişdir. Romanda İslamın ilk illərində baş verən

siyasi hadisələri - III Xəlifə Osman ibn Əffanın qətlindən sonra Həzrət Əlinin xilafətdə hakimiyyətə gəlməsindən və ondan sonra ona qarşı fitnə-fəsadların törədilməsindən (Cəməl və Siffin döyüşləri), Misirin Əli hakimiyyətindən çıxmasından, Əlinin iştirak etdiyi sayısız-hesabsız döyüşlər kimi tarixi hadisələrdən bəhs edilir (<https://www.hindawi.org/books/92527518/> "عذراء قريش | جُرْجِي زيدان - مؤسسة "هنداوي").

Curci Zeydanın digər bir romanının "On yeddi Ramadan" (1900) "رمضان ١٧", (17 Ramazan)] adlanmasının başlıca səbəbi Həzrəti imam Əlinin 17 ramazan h. 40 (m. 661)-ci ildə şəhadətə ucalmasıdır (Zeydan 1908, s. 83). 17 Ramazan əsəri Əməvilər sülaləsinin banisi və ilk xəlifəsi olan Müaviyənin (603-680) və xaricilərin Həzrət Əlinin hakimiyyətə gəlməsini istəməmələri və bu səbəblə də onu öldürərək hakimiyyəti qəsd ilə ələ keçirmələrindən bəhs edir.

Mir Məhəmməd Kərim Mircəfərzadə əl-Bakuvinin Həzrət Hüseynin qətlini araşdıran "Ğadətu-Kərbəla" əsərini "Kərbəla yanğısı" adı ilə tərcümə etməsi əhalisinin əksəriyyəti şiə məzhəbindən olan Azərbaycan müsəlmanları üçün onların öz məzhəblərini daha yaxşı tanımaları baxımından daha böyük əhəmiyyətə malik idi (Fərhadov, s. 252). Fikrimizcə, "Ğadətu-Kərbəla" əsərini "Kərbəla gözəli" deyil, "Kərbəla yanğısı" adı ilə tərcümə etməsi məhz Kərbəla hadisəsinin Azərbaycanda xüsusilə dini mərasim olaraq keçirilməsi, xeyir işlərin təxirə salınaraq qırx gün matəm saxlanması-bir sözlə, imamların xatirəsinin əziz tutulması ilə əlaqədardır.

"Ğadətu-Kərbəla" əsərinin tərcüməçisi Mir Məhəmməd Kərim Mircəfərzadə əl-Bakuvini yazır: *"Bu rəvayətlər ərəb lüğətində olduğuna görə sair lüğətləri ilə danışan İslam taifələri onların ləzzətindən məhrum qalublar, xüsusən bizim türki-Azərbaycan lüğəti ilə danışanlar. Məhz vətəna xidmət edüb bizim türki-Azərbaycan dilində danışan cəməat elmdən uzaq və tarixdən bixəbər olduqlarından bu zəhməti özümə rahat hesab edüb onların arasında elmi rəvac verməkdə səy və geyrət etməki özümə lazım və vacib bildim"* (Zeydan, 1908, s.3-4).

Curci Zeydanın XX əsrin əvvəllərində ərəb dilindən Azərbaycan dilinə edilən tərcümə əsərləri sayəsində islam tarixinin maraqlı faktları ilə tanış olunmuş və ərəb maarifçilik hərəkatına müsbət təsir göstərən dəyərli əsərlər oxucusunun diqqət mərkəzində olmuşdur.

Curci Zeydanın "əl-Hilal" jurnalının 1907-ci ilin oktyabr ayından 1908-ci ilin iyul ayınadək buraxılan nömrələrində nəşr etdirdiyi "Fərqanə gəlini" romanını isə 1996-cı ildə ərəb dilindən Azərbaycan dilinə mərhum ərəbşünas alim, professor Vilayət Cəfər tərcümə edərək "Gənclik" nəşriyyatı tərəfindən kiril əlifbasında ərsəyə gətirmişdir.

Bu romanlar Azərbaycan oxucusuna peşəkar tərcümələr sayəsində sevirildi. Təsədüfü deyildir ki, Mir Məhəmməd Kərim Mircəfərzadə Curci Zeydanın 1899-cu ildə qələmə aldığı "Qureyş bakirəsi" romanının tərcüməsinin müqəddiməsində yazır ki, bu rəvayətlərin hansı biri olursa olsun, həmin ke qare mütaliəsinə ibtida elədi, mütaliədən əl çəkməyüb bir mütaliədə kitabın axırına çıxıb rəvayətin həqiqətinə müttaliyə olmaq istiyor (<https://www.hindawi.org/books/92527518/> "عذراء قريش | جُرْجِي زيدان - مؤسسة هنداوي").

Curci Zeydanın ədəbi irsindən söz açarkən, onun ərəb tarixi haqqında yazdığı tədqiqat əsərlərindən islam mədəniyyətinin hərtərəfli araşdırılması baxımından "Tarixu təmədduni-l-isləmi" ("İslam mədəniyyəti tarixi") (1901–1906, 5 cild) və ərəb ədəbiyyatının tarixi inkişaf dövrlərini tam şəkildə əhatə edən onun Qahirədə çap olunmuş dördcildlik "Tarixu-l-ədəbi-l-ərəbi" ("Ərəb ədəbiyyatı tarixi") (1911-1914) kimi tarixi əsərləri çox qiymətlidir. Qeyd etmək istərdik ki, bu gün dünya şərqşünaslığında tarixi mənbə hesab edilən bu əsərlər Curci Zeydanın tarixçi simasını bizə tanıtdırır.

Daha sonra ədibin dilçilik sahəsində "Tarixu ədəb əl-luğə əl-ərəbiyyə" (1910–1913, IV cild) və "əl-Əl-fəz əl-ərəbiyyə və fəlsəfətu-l-luğəviyyə" (1889) kimi bir sıra dəyərli əsərləri mövcuddur. Bu əsərlərdə ədib əsas diqqətini ərəb ədəbi dilinin heç bir dəyişikliklərə məruz qalmayaraq qorunub saxlanılmasına, yəni dilin saflığının təmin edilməsinə və inkişaf etdirilməsinə yönəlmişdir: *"Əgər ədəbi dil qorunmazsa, ümumi ərəb mədəniyyəti də dağılacaq. Bu dil bizim kimliyimizdir"* (Zeydan, 1889, s. 109).

Nəticə

Ümumiyyətlə, maarifçilik hərəkatının banisi, həm yazıçı, həm tarixçi-bir sözlə, ərəbşünas alim Curci Zeydanın ədəbi irsi olduqca rəngarəng və zəngindir. Həyatını həm ədəbi, həm tarixi, həm də publisistik yaradıcılığa həsr etmiş bu dahi şəxsiyyətin ədəbi irsi maarifçilik hərəkatının, ərəb intibahının (Nahda) inkişafına, bütövlükdə isə ərəb ədəbiyyatı tarixinin nəsilədən nəslə ötürülməsinə əsaslı şəkildə təsir göstərmişdir. Onun bədii irsində əsas xidməti qədim ənənələrlə modernizm arasında əlaqələr yaradaraq dini və tarixi məsələlərə liberal baxışla ideoloji mövqeyindən çıxış etməsindən ibarət idi.

Bu baxımdan Curci Zeydanın həyatı və ədəbi irsi ərəb mədəniyyətinin inkişaf mərhələlərini, maarifçilik ideyalarının təkamülünü və milli özünüdərkini formalaşmasını anlamaq üçün mühüm elmi əhəmiyyətə malikdir. Onun çoxşaxəli fəaliyyəti ərəb ədəbiyyatını yalnız estetik baxımdan deyil, həm də ideoloji və intellektual yönü ilə zənginləşdirmişdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Çelebi, M. (1993). "Corci Zeydan"// DİA, İstanbul, c. VIII.

Fərhadov Ə. (2021). Corci Zeydanın həyatı, əsərləri və tərcümələri haqqında // "Akademik Vasim Məmmədəliyevin İlahiyyat və Şərqşünaslıq elmlərinə verdiyi töhfələr" mövzusunda Respublika Elmi Konfransının materialları, Bakı: "Nurlar" Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi. <https://symposium.ait.edu.az/vasim-memmedeliyev/article/view/181>

<https://langue-arabe.ac-versailles.fr/%D8%AC%D8%B1%D8%AC%D9%8A-%D8%B2%D9%8A%D8%AF%D8%A7%D9%86-1861-1914-%D9%84%D8%A8%D9%86%D8%A7%D9%86>

<https://www.hindawi.org/books/92527518/> "عذراء قریش | جُرْجِي زِيدَان - مؤسسة هنداوي"

<https://www.wikimedia.az-az.nina.az/%C4%B0mam Museyi Kaz%C4%B1m.html?utm>

İsmayılova, Ə.H. (2025). Curci Zeydan islam mədəniyyətinin tədqiqatçısı kimi/ Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı.

Zeydan, C. Fərqanə gəlini / C.Zeydan, ərəb dilindən tərcümə ed., V.Cəfər. – Bakı: Gənclik, – 1996. – 292 s.

Араслы, Э.Г. Джирджи Зейдан и арабский исторический роман / Э.Араслы. – Москва: Издательство Наука, – 1968.

Крачковский, И.Ю. (1956). Избранные сочинения: [в 6 томах] / И.Ю.Крачковский. – Москва-Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, –т. 3.

زيدان، جرجي. تاريخ مصر . بيروت: دار العلم للملايين (1999). الجزء الأول. – ٢٦٢ ص
زيدان، جرجي. تاريخ التمدن الإسلامي. – القاهرة: دارالهلal، ١٩٥٦، الجزء الأول. ، ص. ٢٦٢
زيدان، جرجي. تاريخ التمدن الإسلامي، ج 3. بيروت: دارالهلal، 1903، ص. 271–284
فيليب حتي تاريخ العرب. ترجمة: أحمد جوادوف. بيروت: دار العلم للملايين (1953)
مرزوقي، حسين. الحركة الاجتماعية في التاريخ الإسلامي. بغداد: دار الجنان (٢٠٠١).